

УДК 340.15(477.5)«15/17»:(343.2+347.97/99)

ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ПІДГРУНТЯ ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ ДОБИ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ HISTORICAL AND LEGAL BASE PERIOD OF LEGAL ZAPOROZHYYE SECH

Атаманова Н.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Міжнародного гуманітарного університету

У статті розглядається Українська козацька громада як феномен суспільно-політичного і правового розвитку України XV – XVIII століть, яка виробила своєрідну систему забезпечення правового порядку в Запорозькій Січі, що ґрунтувалася на ціннісно-нормативних, історичних засадах правової свідомості козацтва та звичаєвого козацького права. Вона була тісно пов'язана з правовим життям українських земель, розвивалася під їхнім впливом і спричиняла зворотній вплив на розвиток правової сфери України.

Ключові слова: правовий порядок Запорозької Січі, ціннісно-нормативна система, козацьке звичаєве право, Магдебурзьке право, канонічне (церковне) право.

В статье рассматривается Украинская казацкая община как феномен общественно-политического и правового развития Украины XV – XVIII веков, которая выработала своеобразную систему обеспечения правового порядка в Запорожской Сечи, основанной на ценностно-нормативных, исторических началах правового сознания казачества и обычного казацкого права. Она была тесно связана с правовой жизнью украинских земель, развивалась под их влиянием и вызывала обратное влияние на развитие правовой сферы Украины.

Ключевые слова: правовой порядок Запорожской Сечи, ценностно-нормативная система, казацкое обычное право, Магдебургское право, каноническое (церковное) право.

Ukrainian cossack society, as the phenomenon of social and political and legal development of Ukraine in XV–XVIII ages, produced the original system of providing legal order in Zaporizhian Sich which was based on valued-normative principles of legal consciousness of the cossacks and ordinary cossack right. It was closely associated with legal life of Ukrainian lands, it was developing under their influence and drew to reverse influence on the development of legal sphere of Ukraine.

Key words: legal order of of the Zaporizhian Sich, valued-normative system, cossack ordinary right, Magdeburg right, canonical (church) right.

Актуальність теми. Звернення до історії становлення української державності та формування національного правового спадку для розбудови державно-правового життя суверенної України в сучасних умовах набуває все більшої актуальності та значущості як у доктринальному, так і прикладному та практичному аспектах. Така тенденція виявляє себе у спробах осягнення проблематики правового порядку, дослідниками якої презюмується певна залежність сучасного стану правової сфери від минулого правового досвіду українства – з одного боку, а з іншого – обґрунтовуються форми використання вироблених у процесі буття українського етносу засобів і інституцій правового впорядкування. Водночас слід наголосити на винятковій важливості дослідження інституціональних засад правового порядку Запорозької Січі. Правовим досвідом українського народу є аналіз забезпечення правового порядку Запорозької Січі та зв'язування самобутності цих інституцій як таких, що відбивають особливості правового буття українського козацтва й можуть екстраполювати-

ся на процеси правового впорядкування в нинішніх умовах.

Новітні пошуки історичних витоків і підґрунтя правового розвитку сучасної України так чи інакше наverkaють до осягнення національного досвіду українства в різні епохи його суспільного буття. Безумовно, унікальною або навіть феноменологічно-знаковою в багатьох сенсах є Козацька доба в історії українського народу – епоха, яка не тільки трансформувала в собі особливі риси національного характеру в драматично-складних перипетіях становлення української державності, а й створила самобутню політико-правову культуру, виробила доволі самодостатню форму політико-правової організації суспільного життя, які через сторіччя продовжують транслювати свій вплив на політичний і правовий розвиток сучасної України.

Серед артефактів козацького творення світу значуще місце посідає правовий порядок Запорозької Січі – малодосліджений феномен суспільно-правової реальності України доби козацтва, який відбив

у собі й особливості тодішнього правового життя українців, наявного рівня правової культури, і специфічні риси правової ментальності української нації, що зберігають свою дієвість у наші часи.

Предметом аналізу статті обрано історичні та нормативні підґрунтя правового порядку Запорозької Січі, що, на нашу думку, є визначальними й системоутворювальними факторами та передумовами правового впорядкування суспільного життя українського соціуму. Такий ракурс аналізу пов'язаний з тим, що сучасна криза законодавчого права в Україні визначається не тільки принциповими змінами в наявній системі відносин «особа – суспільство – держава», а й усе більшою нездатністю формалізованих нормативів реагувати на швидкісні зміни в самому соціальному житті й людському існуванні. Звідсіля погляд на право як на ціннісно-нормативну систему. Як справедливо зазначає Ю.М. Оборотов, парадигма ціннісно-нормативного праворозуміння створює можливості для зміни уявлень про особливості формування та забезпечення правопорядку, оскільки містить у цій сфері весь світ правових цінностей, окремі складові якого раніше тільки опосередковано використовувались під час характеристики цього явища [9, с. 259].

Необхідно визнати, що серед досліджень вітчизняних правників взагалі відсутні праці, де безпосередньо висвітлюються питання правового порядку Запорозької Січі. Опосередковано (латентно) ця проблема частково може бути відслідкована в публікаціях авторів, які займалися вивченням звичаєвого права (М.М. Жовтобрюх), правової свідомості (Д.В. Андреев), апарату управління (І.М. Паньонко) й інших сторін правового життя козацької України (А.О. Гурбик, Н.І. Долматова, О.В. Кресін, П.П. Музиченко, М.Г. Щербак та ін.).

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи правове життя Запорозької Січі, маємо зазначити, що ціннісно-правова складова виробленої козацькою спільнотою системи регулювання суспільних відносин на ранньому етапі її розвитку мала зародковий характер. Вона виявляла себе в корпоративних уявленнях козацтва про правду, справедливість, честь, порядок – понять, змістовна характеристика яких тяжіє до мононормативного регулювання, де правові уявлення й нормативи тісно перепліталися з моральними та релігійними. Ця невіддиференційованість правових цінностей від моральних і релігійних значною мірою спричинялася необхідністю «мобілізації» й взаємопідтримки всіх засобів суспільно-корпоративної регуляції на суворе забезпечення прототипської дисципліни та відповідного порядку в усіх сферах козацького життя. Сутність ціннісних уподобань козацької спільноти визначалася тим, що в козаки йшли знедолені, але не скорені люди, здатні зі зброєю в руках відстояти свою людську гідність.

Як зазначає П.П. Музиченко, починаючи з другої половини XVI ст., у безкраї простори Дикого Поля ринув потік селян-утікачів із Галичини, Волині, Полісся, Поділля [8, с. 118]. Унаслідок цього на землях південної Київщини та Брацлавщини зростала кіль-

кість вільного населення – козаків, було засновано ряд козацьких слобід і хуторів.

На перших етапах становлення нового українського суспільного стану, козаки, спираючись на свій попередній досвід, установлювали певні норми суспільної життєдіяльності, виробляли відповідний обставинам правовий світогляд, чинили часом відмінне в конкретних проявах, але загалом тотожне в його основних рисах судочинство [3, с. 135]. Після витіснення козацтва владою і шляхтою Речі Посполитої з Переяславщини, Черкащини та Брацлавщини його центр перемістився на південь, за дніпровські пороги, де козаками будуються укріплення Запорозької Січі, а козацтво стає консолідуючою верствою боротьби українського народу проти соціального, релігійного та національного поневолення з боку польсько-шляхетської держави. Особливий, відмінний від властивого тогочасному українському соціуму, уклад життєдіяльності козаків, інституціоналізація козацтва як самостійного соціального стану в українському суспільстві, наявність у цього стану виокремлених і певною мірою усвідомлених корпоративних (групових) і загальнонаціональних інтересів сприяли консолідації цієї спільноти в потужну соціальну силу. Тому в умовах запорозької вольниці козацькі товариства мали чи не ідеальні умови для правотворчості з метою регулювання всіх сторін суспільного життя козацької громади та її зовнішніх зносин (А.О. Гурбик). Саме на цьому наголошував О.М. Лазаревський, який, як і більшість дослідників (починаючи з XIX ст.), підкреслював, що козацьке право «витворилося самим життям, природними потребами самого народу, без будь-яких штучних... регламентацій; і вказаний судоустрій міг задовольняти народ до тих пір, поки він залишався народним; допоки сам народ брав участь у його творенні...» [7, с. 96]. І хоча створений козацтвом лад справді був примітивно простий і більше годився для воєнного табору, аніж для складного громадського життя (О.М. Лазаревський), значний вплив ціннісно-нормативної системи Запорозької Січі на формування правового порядку всіх українських територій є незаперечним. Про це свідчить побутування багатьох артефактів козацтва в сучасній культурі українського суспільства.

Козацькою громадою суворо підтримувалося дотримання неписаних правил козацької честі. Як відомо, про козацьку чесність ходили легенди: будь-яка річ, залишена в Запорозькій Січі, залишалась незайманою на тому самому місці, де власник її міг забрати будь-коли, хоч через рік. Наживатись за рахунок товариства вважалось запорожцями ганебною вадою, що каралась як злочин. Крадіжка в товариша вважалась найтяжчим злочином після смертовбивства свого ж [6, с. 23]. Характерно, що в українських селах на Одещині, які утворилися в результаті козацьких поселень уже після зруйнування царом Запорозької Січі, традиція поваги до власності, чужого майна збереглася навіть у часи, коли комуністична радянська влада здійснила «історичний» наступ на приватну власність.

Ціннісні орієнтації козацтва визначали козацький ідеал права, що відіграв значну роль у розвитку

українського суспільства: він став фактором формування правового життя не тільки Запорозької Січі, а й усіх українських земель, і зі всією очевидністю матеріалізувався під час повстань, коли на звільненій території вводилися козацькі порядки. Фактом свого існування козацтво дало помітний імпульс розвитку правової свідомості народу, забезпечило появу нових елементів ментальності, пов'язаних зі свободою і власною державою. Свідченням свободолюбності козацтва, його прихильності до правди та справедливості є Скарги козацьких послів, відісланих Богданом Хмельницьким на сейм до Варшави (липень 1648 р.) [13, с. 257].

Особливості ціннісно-нормативної системи козацтва вже на початку вказують про її спрямованість, передусім, на забезпечення внутрішнього впорядкування всередині козацької спільноти, підтримання необхідного рівня організації життєдіяльності й дисципліни у спародичних, а надалі усталених відносинах у процесах життєдіяльності козацтва як виокремленого суспільного стану.

Як свідчать документи архіву Коша Нової Запорозької Січі, подальший розвиток козацького права виявляє тенденцію до трансформації козацького правового порядку в територіальний, що підтверджується практикою юрисдикції січових інституцій відносно правопорушень козаків щодо осіб некозацького стану за межами Січі. Так, Кіш доручив слідство комісії в складі козацького полковника Петра Піскуна й пушкарка Пилипа Малого та усунув писаря Лукіяна Порожнього з посади і позбавив старшинського рангу за сварку й бійку з жителями с. Кам'янське [2, с. 68].

Незаперечним фактом є прагнення козацтва запровадити запорозький правопорядок на волостях, що означало, насамперед, установа власної адміністрації та судочинства. Про це свідчить зафіксована в багатьох документах тривога щодо цього вищих урядових інстанцій Речі Посполитої. Однак суворий вердикт не вплинув на прагнення козаків бути господарями на власній землі, мати своє управління й судочинство. Тому й через три роки, під час обговорення на варшавському сеймі становища в Україні, зазначалося, що козаки «мають своїх гетьманів і власну форму справедливості, самі собі права складають, урядовців і вождів становлять». У наведених фактах ідеться, зокрема, про реакцію уряду на спроби запровадження на волостях козацького судочинства, під час якого реалізовувалися правові цінності й норми, вироблені в запорозькій громаді. Безперечно, що в «чистому вигляді» вони не могли бути використаними через брак відповідних умов.

Формування ціннісно-нормативних засад правового порядку в козацькому середовищі значною мірою відбивало особливості правового життя не тільки цього суспільного стану, а й населення всіх тогочасних українських територій, перебувало під впливом процесів правотворення українського народу на різних етапах його розвитку.

Висновки. Домінуючим системоутворювальним фактором правового порядку було звичаєве козацьке право – сукупність правових звичаїв, що встановлю-

вались у сфері життєдіяльності козацтва. Важливість цього джерела підкреслює той факт, що відразу після приєднання України до Росії царська грамота від 25 березня 1654 р. надавала Війську Запорозькому право судитися «у своїх старшин по давнішим правам їх», тобто на основі звичаєвого права. А база звичаєвого права закладалася якраз у XV – середині XVII ст. Спочатку особливої популярності звичаєве козацьке право набуло в середовищі українських селян, що втікали від своїх хазяїв і властей у райони середнього й нижнього Придніпров'я. Норми звичаєвого права, які склались у Запорізькій Січі, закріплювали військово-адміністративну організацію козацтва, деякі правила воєнних дій, роботу судових органів, порядок землекористування й укладення окремих договорів, види злочинів і покарань. Найявністю у козацтва свого особливого права визнавалася польським урядом. Незважаючи на суворість, а інколи нещадність норм звичаєвого козацького права, у ньому була «чесність велика». Козацтво всіляко відстоювало звичаєве козацьке право, побоюючись, що писане право зможе обмежити козацькі вольності [8, с. 191].

Проте самотність правотворчої практики, віддаленість козацтва від державних інституцій не виключало того, що на генезу козацького права, безперечно, впливало литовське законодавство. Адаже більшість прибулих на Запорожжя раніше проживали на землях, де домінувало литовське право, що не могло не позначитися на правових уявленнях січової громади. Зокрема, положення 1, 10 і 12 артикулів 13-го розділу Першого Литовського статуту 1529 р. про покарання на смерть за кримінальний злочин застосовувалися й у практиці запорозького суду. Це не випадково, адже в основу законодавства Великого князівства Литовського було покладено й норми українського звичаєвого права. Можливо висловити гіпотезу про певне правонаступництво козацького правового порядку з правом Київської Русі, у тому числі й завдяки тому, що в кодифікаціях Великого князівства Литовського багато що було взято з Руської Правди [11, с. 409].

Певний вплив на правовий порядок на українських землях, на правову свідомість населення, у тому числі й козацтва (особливо зважаючи на його корпоративний характер), справляло Магдебурзьке право, згідно з яким низка українських міст (Луцьк, Житомир, Рівне, Львів, Київ, Брацлав тощо) володіла певними привілеями та правами самоврядування й судівництва. З багатьма уявленнями козаків напрочуд перекликаються вимоги міщан до кандидатів у органи місцевого самоврядування. Вони мали бути не багатими, але й не бідними, доброго імені, богобоязними, справедливими і правдивими, не розголошувати міських таємниць, бути твердими в словах та справах, цуратися жадібності [12, с. 178–179].

Ще одним важливим ціннісно-нормативним чинником правового порядку Запорозької Січі, зважаючи на релігійність козацтва, спрямованість його боротьби на захист православної віри, слід визнати канонічне (церковне) право, головними джерелами

якого на українських землях були правові акти православної церкви – «Номоканон» (збірник церковного права) та церковні устави князів Володимира і Ярослава («Сувій Ярослава»).

На нашу думку, зазначене переконливо свідчить, що забезпечення правового впорядкування в Запорозькій Січі мало самобутній, пов'язаний зі специ-

фікою життєдіяльності козацької спільноти характер і певні особливості. Водночас творення ціннісно-нормативних засад правового порядку на Запорозжі було тісно пов'язано з правовим життям усіх українських територій системою взаємного впливу і відбувалося в руслі народжуваних українських правових традицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андреев Д.В. Етносоціокультурні чинники формування національної правосвідомості (на прикладі судової системи Запорозької Січі XVII – XVIII століть) : дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 / Д.В. Андреев ; Національна академія внутрішніх справ України МВС України. – К., 2003.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ: 1713 – 1776. – 2 вид., доповн. і випр. – К. : Наукова думка, 1994. – Справа № 117. – С. 68.
3. Гурбик А.О. Звичаєво-правова культура запорозького козацтва // Історія українського козацтва : [нариси] : у 2 т. / А.О. Гурбик ; редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 2007. – С. 134–160.
4. Жовтобрюх М.М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 / М.М. Жовтобрюх ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2002. – 206 с. – С. 191–206.
5. Історія держави і права України : [підручник] : у 2 т / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – Т. 1. – 2003. – 656 с.
6. Крушинський В. Історія України (події, факти, дати) / В. Крушинський, Ю. Левенець. – 2 вид. – К., 1993. – 349 с.
7. Лазаревский А.М. Суды в старой Малороссии / А.М. Лазаревский // Киевская старина. – 1898. – № 7–8. – С. 96. – Цит. за: Гурбик А.О. Звичаєво-правова культура запорозького козацтва, с. 135.
8. Музиченко П.П. Історія держави і права України : [навчальний посібник] / П.П. Музиченко. – К. : Товариство «Знання», КОО, 1999. – 662 с.
9. Оборотов Ю.Н. Ценностно-нормативные основания стабильного правопорядка / Ю.Н. Оборотов // Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін. ; відп. за вип. Ю.М. Оборотов. – Вип. 49. – Одеса : Юридична література, 2009. – С. 258–263.
10. Паньонко І.М. Апарат управління Запорозької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / І.М. Паньонко. – Львів, 2000. – 18 с.
11. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 2002. – Т. 1. – 2002. – 409 с.
12. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П.М. Сас. – Л., 1989. – 232 с.
13. Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – 1959. – 747 с.